

Korunk 2005 Május

A boszorkányvád mozgatórugói

Klaniczay Gábor

Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán

Amikor mintegy huszonöt évvel ezelőtt Pócs Éva kezdeményezésére a budapesti néprajzkutatók és történészek egy kis csoportjával nekiláttunk a magyarországi boszorkányperek forrásainak értelmezéséhez és további feltárásához, ambiciózus célkitűzéseink voltak. Úgy gondoltuk, hogy a több ezer oldal terjedelemben megjelentetett peres anyag (Reizner János, Komáromy Andor, Schram Ferenc kötetei és számtalan kisebb forráskiadvány¹) kitűnő alapot adhat arra, hogy a történeti antropológia és a folklorisztika legújabb módszereinek segítségével új elemzést dolgozzunk ki e perekről. Ilyen volt például „a vád szociológiája”, mely a boszorkányperek mögötti társadalmi konfliktusokat vizsgálta Alan Macfarlane és Keith Thomas mintájára² vagy a boszorkányvádak és a boszorkányhiedelmek struktúráinak „morfológiai” és pszichológiai elemzése Vladimir Propp vagy Jeanne Favret-Saada meglátásaira támaszkodva.³

Ezekén az alapokon arra is vállalkoztunk, hogy a kollektív vizsgálat megalapozására a boszorkányperek dokumentumait, mindenekelőtt a több tízezernyi tanúvallomást betápláljuk (előzetes kódolás nyomán) egy hatalmas számítógépes adatbázisba, és így fogjuk elkülöníteni a gazdag forrásanyag adattömegén belül a néphit különböző struktúráit, lassú, de felismerhető történelmi változásait. Lyukkártyákkal kezdve, különféle adatbázisrendszerekkel kísérletezve a göttingeni KLEIO programnál kötöttünk ki, és hosszú évek vitái során dolgoztuk ki azt a kérdőívet, mely egyeztetette kutatási hipotéziseinket a források sajátos adottságaival és az adatbázisrendszer által felkínált lehetőségekkel.⁴

E munka során az egyik első forráscsoport, amelynek közös, szinte mikroszkopikus elemzésével megpróbáltunk modellszerű képet alkotni a magyarországi boszorkányvádak struktúráiról, az 1565 és 1593 közötti kolozsvári persorozat volt, amit Komáromy Andor adott ki 1910-ben.⁵ Botzi (Bóci) Klára és a többi kolozsvári boszorkány pere a legrégebb olyan dokumentumegyüttes, amely részletgazdag képet ad arról, hogyan formálódott a kora újkori Magyarországon egy „boszorkányüldözési hullám”, és hogy milyen sokféle hiedelemből, milyen bonyolult emberi és társadalmi feszültségekből állt össze ez a képtelen és szörnyű vádaskodás.

Munkacsoportunk a kódolás és a számítógépes feldolgozás előkészítése mellett felvette a kapcsolatot a további kiadatlan boszorkánypereket őrző levéltárakkal és az ezzel foglalkozó kutatókkal is (aminek nyomán forráskiadványok sorozata született⁶). Ennek során láthattuk vendégül a nyolcvanas években Kiss András is, aki izgalmas előadásban mutatta be „Az 1582–1584-beli kolozsvári boszorkányperek genezise” címmel a város prokurátorának, Ígyártó Györgynek Rengő Anna és társai elleni vádaskodását. Kiss András felhívta a figyelmünket arra, hogy a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekben még több kiadásra váró boszorkányperekről lehet fel. Ezek közül egyet, a legrégebb ismert kolozsvári boszorkányperekről jegyzőkönyvet, Kewmies Prisca bába 1565-ös perét azóta meg is jelentette.⁷ *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák* című könyve⁸ mindehhez hozzáillesztette a boszorkányperekről szóló vádaskodásokkal egybefüggő s az azok mögötti konfliktusokat sokszor megmagyarázó másféle bírósági forrásokat, mindenekelőtt a paráznsági perek dokumentumait; végül pedig munkacsoportunk kiadványsorozatának harmadik kötetében Kiss András mintegy 90 további erdélyi boszorkánypert tett közzé.⁹

Noha nem vagyok Kolozsvár 16. századi történetének szakértője, a megrázó periratok magyarázata régóta foglalkoztat, ezért is döntöttem úgy most, hogy a *Korunk* tematikus számában róluk írok, remélve, hogy a helybeliek nem tekintik illetéktelen betolakodásnak. A Komáromy Andor, Szabó T. Attila és Kiss András által kiadott iratokban¹⁰ 1565 és 1593 között Kolozsváron 26 bevádolt boszorkányról és azok közül 13 megégetéséről szerezhetünk tudomást (de a többiekénél sem lehetünk biztosak a felmentésben, csupán azt tudjuk, hogy nem maradt fenn ítélet). A boszorkányperek felbukkanását magyarázhatjuk a 16. századi Erdély vallási és társadalmi feszültségeivel (a reformációval és mindenekelőtt az antitrinitarizmus, az unitáriusok jelentkezésével járó hitvitákkal, a városon belüli etnikai konfliktusokkal, a városba nagy számban beköltöző plebejusréteg nehéz beilleszkedésével¹¹). Ugyanakkor nehéz megkerülni azt a problémát, hogy valójában nem tudjuk, mikor kezdődtek a vádaskodások, mert a két első elítélt boszorkányt az ítélet szerint *ad solitum locum* rendelték megégetni.¹² Tudjuk, hogy – szórványos^{14–15.} századi előzmények nyomán¹³ a láncreakciószerű vádaskodáson alapuló boszorkányperek kora újkori üldözési hulláma már a 16. század elején elérte Magyarország területét. 1528–30 táján Sopronban,¹⁴ 1540–50 táján Kőszegen¹⁵ találhatunk már több ilyen pert. Az 1560–70-es években Sopronban és Kőszegen tovább folytatódnak az üldözések. Egy időben a ránk maradt első kolozsvári persorozattal az ország különböző városaiban – Debrecenben,¹⁶ Kassán,¹⁷ Pozsonyban,¹⁸ Újbányán¹⁹ – ugyancsak hasonló boszorkányégetésekre került sor. A kolozsvári perek fennmaradt első dokumentumai tehát egy általánosabb üldözési hullámba illeszkednek, melynek okait is részben az általánosabb kontextusban kell keresni. A perek részletes vizsgálata ugyanakkor

lehetővé teszi, hogy rávilágítsunk a boszorkányvád kialakulásának néhány tipikus okára.

Botzi Klára és a bábák kockázatos helyzete

1565-ből a kolozsvári városi könyvek²⁰ négy boszorkányper iratait őrzik: négy bába, illetve gyógyító javasasszony, Kewmies (Kőműves) Prisca, Botzi (Bóci) Klára, Rúsa és (Zeibertné) Gedrud elleni tanúvallomásokat, kínvallatásuk rövid jegyzőkönyvét és a megégetésükre szóló lakonikus ítéletet.²¹ A latin nyelvű periratok sokféle elnevezéssel illetik őket: *nocticorax* (éjjeli holló), *incantatrix*, *fascinatrix* (bűvös-bájos), *pithonissa* (jósnő), *lemur* (kísértet), *venefica* (méregkeverő), *noctua* (éjjeljáró), *pistrix* (cápa). Három évvel később, 1568-ban, a Hagyó Andrásné elleni per – még mindig latin – jegyzőkönyvében jelenik meg – jellegzetes szitokszavak kíséretében – a mindezt egybefoglaló magyar terminus,: *boszorkány baszó bestye kurva*.²²

De mitől tartottak valakit 1565-ben boszorkánynak? Mi bizonyította ezt a súlyos vádat? Induljunk ki a legrészletesebb kolozsvári perből, a Botzi Klára elleni tanúvallomá-sokból.

Magdolna, Etwes Orbánné, az első tanú elmesélte, hogy „Botzi Klára szülés előtt azt mondta neki: ha azt akarja, hogy élve maradjon gyermeke, őt hívja, mert különben nem sokáig marad az meg.” Férje, Etwes Orbán (7)²³ vallomásából azt is megtudjuk, hogy Klára fenyegetőzése ellenére végül tényleg nem őt hívták bábának, s a kérdéses gyerek a születés után öt nappal meghalt – ők tehát valóban úgy láthatták, hogy megfogant az átok, bosszút állt a mellőzött bába.

Kis György (5) a következőket vallotta: „Klára fizetésért szolgált nála, hogy gyógyítsa a lábát. Három héten át kötözte, Szent Mihály ünnepétől karácsony utánig, de inkább elrontotta, tönkretette, mintsem hogy meggyógyította volna. A tanú ekkor a szemére vetette, hogy megrontotta a lábát és nem egészségessé tette. Erre Klára azt mondta: »Megvan a tudományom mind a gyógyításra, mind a rontásra, mert a növények és a füvek a mezőkön maguktól megszólítanak, és felajánlkoznak. Azt mondják, szakíts le, megmondják, mire használhatom őket.«”²⁴

Már ebből az első két esetből jellegzetes képlet rajzolódik ki. A bábaként és gyógyítóként tevékenykedő Botzi Klára fenyegetőzéssel és hencsegéssel próbálta öregbíteni hírnevét, rábírní ismeretségi körét, hogy az ő szolgáltatásait vegye igénybe. Azt gondolhatta, ha hangoztatja, hogy nemcsak segíteni, gyógyítani tud, hanem rontani is, látják majd, hogy nem ajánlatos ujjat húzni vele. A boszorkányüldözés idején azonban e hagyományos fegyver könnyen visszafelé sült el: ha egy gyógyítás vagy szülés nem sikerült, gyakran felbukkant a vád: a bába vagy a gyógyító valójában rontó boszorkány. Ez magyarázza, hogy az európai

boszorkányüldözésben a vádak jelentős csoportja irányult a bábák ellen.²⁵

A gyógyításnak és a rontásnak egymás tükörképeként történő felfogása más korai perekben is felbukkan. Rúsa, egy másik 1565-ben megégetett kolozsvári boszorkány egyszer egy leányzó beteg kezének meggyógyításáért egy forint és húsz dénár fizetséget kért. „Erre a lány elmondta, hogy nagyon szegény, és könyörgött, ne kérjen annyit. Rúsa ezen felháborodott és azt mondta: »Na te! Ha nem akarsz nekem a munkámért ennyit adni, jöjjön vissza a korábbi nyavalya a kezedre.« És még aznap éjjel a lány kezén ismét kijött a korábban meggyógyított nyavalya.” Ugyancsak a Rúsáról szóló vallomások között olvashatjuk a következő kijelentést: „ha te rontottad meg valakinek a szemét, ki is tudná jobban meggyógyítani, mint tenmagad?”²⁶ Más szavakkal elmondva: előfordulhat, hogy a gyógyító képessége azon alapszik, hogy korábban ő volt a betegség okozója is; illetve – ismét más megfogalmazásban – a gyógyítás leginkább azzal érhető el, ha a beteg valamilyen módon rá tudja kényszeríteni a rontó boszorkányt arra, hogy „levegye” a rontást. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója” – mondják egy későbbi, 1584-ben Zöld Ambrusné ellen folytatott boszorkányperben.²⁷

Visszatérve Botzi Klára esetéhez, a bábai és gyógyítói presztízsét alátámasztani próbáló kijelentései jelentősen hozzájárulhattak ahhoz, hogy boszorkánygyanúba került. Ezt tovább súlyosbították természetfeletti képességekkel hivalkodó dicsekvései.

Bendig Péter (2) elmondta, hogy Klára így hengegett neki: „Ha én nem segítettem volna, Szewch Gáspár sosem tudta volna megkötni házasságát és magáévá tenni a feleségét. Azzal tud közöszölni, akivel én akarom, mással nem, ennyire nagy az én tudományom.” A per más tanúvallomásaiban is visszatér e motívum: Dorottyának, Kovács Tibor feleségének (8) azt ígéri, hogy „majd ő tesz arról, hogy teherbe essen, sőt hogy ikrei legyenek, egy fiú és egy lány”. Orsolya (9) is hallotta tőle: „ha azt akarja, termékennyé tesz, ha pedig az ellenkezőjét, akkor meddőséget okoz.” Amikor Margit, Kovács Máténé (10) panaszkodott Klárának, hogy nem esik teherbe, megnyugtatta, „ha kéri, hozzásegíti őt a terhességhez”.

Nemcsak az emberi termékenység felett volt hatalma Klárának: Adam Vince (4) beszámolt arról, hogy „a mondott Klára épp akkor jött hozzá, amikor a tanú hazatért a búza vetéséből, és amikor ezt meglátta, felsóhajtott vagy inkább felnyögött: »Ó, ha előbb mondd, hogy vetni akarsz, tanítottam volna neked olyan igéket, hogy a búzában semmi más ne nőjön, csak tiszta búza, és hibátlanul nőjön.« El is mondta a tanúnak az igéket, de azok most nem jutnak az eszébe.”

A szexualitás és a mezőgazdasági termékenység befolyásolása már az antikvitás óta a gyanús mágikus praktikák kiemelt célpontja volt.²⁸ Az ezzel kapcsolatos „szakértelem” a bábáknak egyfelől tekintélyt adott e téren, másfelől gyanússá is tette őket. Az impotencia, meddőség okozása vagy annak gyógyítása, a szerelmi vágy felélesztése, a mezőgazdasági termékenység elősegítése vagy elvétele, más földjére, más állataihoz történő eltérítése a középkori boszorkányhiedelmek központi részét alkotta, s bekerült a 15. századi demonológiai traktátusok, például az 1487-ben megjelent hírhedt *Boszorkánypöröly (Malleus Maleficarum)*²⁹ leírásaiba. Ha tehát Botzi Klára ilyesmivel büszkélkedett, az visszaütött rá, amikor per indult ellene.

A dicsekvés fontos része volt az is, hogyan szerezte Klára természetfeletti tudományát. Erről Klára egyik első vádlójától, a már említett Etwes Orbántól (7) hallunk egy hosszú beszámolót, amit két cimborája, Asztalos Péter (15) és Bácsi György (16) további részletekkel egészít ki, tanúsítva, hogy e történeteket sűrűn tárgyalhatták a környéken Klára megfogatása előtt. Klára elmesélte, hogy egy nagyváradi embernél dolgozott szolgálóként, s ott – a háziasszony segédletével – az úr ételeiből titokban elcsent darabkák és egy külön e célra megfőzött kígyó (mások szerint csigák) elfogyasztásával lett képessé arra, hogy a madarak, hüllők és minden állat beszédét megértse, szándékaikat átlássa. Amikor háziura előtt mindez kitudódott, az megeskette, hogy e tudományt csak három év múltán kezdi el majd használni. A gazda megajándékozta egy könyvvel, amit azóta is őriz; a füvek először akkor szólaltak meg neki, amikor e könyvet olvasta a mezőn.

A fentebb említett Kis György (5) viszont azt hallotta tőle, hogy Itáliában, egy olasz embertől tanulta tudományát. Neki Klára azzal is dicsekedett, hogyha „a bíró úr ruháját megérinti, az soha nem fog ellene vizsgálatot folytatni és nem fog rá ítéletet mondani” (a bírák megbabonázására való képesség szintén régi hiedelem, melyről a demonológiai kézikönyvek is hosszasan írnak).

A bábák, gyógyítók előszeretettel ápolt természetfeletti hírneve a boszorkányüldözések beindultával inkább hírhedté s egyúttal rettegetté tette őket, s ha valakivel rémálomszerű dolog történt, hajlamos volt az ilyen boszorkányjelenést épp velük összefüggésbe hozni. Botzi Klára perében is olvashatunk ilyen vallomást: Margit, Raw Imréné (20) elbeszélte, hogy „Monostor felől hazaúton két hatalmas kutya szegődött a nyomába, és amikor elértek a monostori kis kapuhoz, az egyik átváltozott disznóvá, és a szájából egy karöltésnyi láng csapott ki, mely megcsapta, lángra lobbantotta köpenyét, majd a démonok belökték az árokba, és [a vízben] elaludt égő köpenye.”³⁰ Nem tett hozzá semmilyen közvetlen értelmezést a tanú ehhez a történethez, de minthogy közvetlenül ezután Klára bábáskodásáról és saját újszülött gyermeke megbetegedéséről vall, nyilvánvaló, hogy az ördögi kutya-disznó jelenést is neki tulajdonította.

Boszorkánytársaság, boszorkányszombat

Néhány tragikus kimenetelű bábáskodás és sikertelen gyógyítás, valamint a sok természetfeletti hengegés mellett Klára perbefogásában annak lehetett döntő szerepe, hogy rá vallott az előtte beperelt és boszorkányként megégetett kolozsvári bába, Kewmies Prisca.³¹ Prisca pere érzékelhetően felkavarta a város közvéleményét, ennek a hatását tükrözte Klára perében több tanúvallomás is: Magdolna, Zygyártó Bálint felesége (3) elmondta, hogy „A megégetett boszorkány (*nocticorax*) a városháza dísztermében (*in atrio consistorii*) Grúz Péter vallatására nyilvánvalóan bevallotta, hogy a megnevezett Botzi Klára, Zekeresné és Rusa bűvösök (*fascinatrices*) és van még egy az elővárosban is.” Kiss Bálint (13) és Barbély János (17) is visszatér erre az információra, az utóbbi még azt is hozzáteszi, hogy Prisca azt mondta: „a boszorkányságban (*in veneficio*) Botzi Klára a főnök (*precipua*).”

Nem kevesebbről olvashatunk itt, mint arról, hogy a boszorkányok nemcsak magányosan rontanak, hanem csapatosan, egyféle eretnek szektába szerveződve tevékenykednek – ehhez a késő középkorban kialakult elképzeléshez kapcsolódott azután az ördögszövetség és a szörnyűséges boszorkányszombat mitológiája. A közelmúlt történeti kutatása kimutatta, hogy épp e boszorkányszervezetek létének egyre általánosabban elfogadott feltételezése volt az a tényező, mely döntő szerepet játszott a boszorkányüldözések tömegessé válásában a 15–16. században.³² A magyarországi boszorkánypererek történetének kutatói hosszú időn át azt vallották, hogy a demonológiai sztereotípiák csak viszonylag későn, a 17. század végén jelennek meg a magyar perekben.³³ Érdemes leszögezni tehát, hogy gondosabb vizsgálódás nyomán Botzi Klára 1565-ös boszorkányperében is találunk erre utalásokat.

A boszorkányszombat mitológiai konstrukciója számos elemből jött létre a középkor utolsó évszázadaiban: ezek alakulását foglalta össze Carlo Ginzburg nagy hatású könyve 1989-ben,³⁴ hangsúlyozva, hogy a „feketemise” hagyományosan hangsúlyozott, eretnekellenes sztereotípiája mellett e kérdésben fel kell ismerni azt is, hogy mennyi mindent vettek át a demonológusok a varázslásra vonatkozó archaikus néphitből, mindenekelőtt a samanisztikus hiedelmekből. Ginzburg hipotéziseinek a magyarországi boszorkányhiedelmek nézőpontjából külön érdekességet kölcsönzött, hogy a magyar néphit történetében igen fontos szerepet játszott a táltoshit samanizmussal rokon tradíciója, sőt a táltosok vádlottként felbukkannak a boszorkánypererekben is.³⁵ Kolozsváron ugyan nem találunk ilyen pert, de néhány archaikus hiedelem ebbe az irányba mutat.

Botzi Klára perében Kiss Bálint és Barbély József azt is elmondta, hogy Prisca bevallotta: „egy fiúnak együtt kivették egy bordáját”, akit azután ő gyógyított meg. A „csontkivétel” érdekes, samanisztikus jellegű hiedelem (a beavatandó sámán csontjait azért számlálják meg, hogy ellenőrizzék, megvan-e a megkívánt fölös számú csontja³⁶), és megváltozott értelemmel, mint a boszorkányrontás egyik formája, felbukkan a magyarországi boszorkányperekben, Erdélyben is több helyen.³⁷ Megérdemel tehát egy kis kitérőt – egy húsz évvel későbbi, 1584-es kolozsvári boszorkányperben például a következő tanúvallomás olvasható:

„Erzsébet Szakál Györgyné vallja hüti után: Bejöve házamba éjjel ez Szeles Miklósné, ez szememmel látám, hárman valának; az urammal reá néztünk, négyszer is jöve be, szememmel reá néztünk. Egyszer az Szamosban ázott kenderemet övének fogta vala és mikor neki nem engedtem volna, megfenyegetett vala, hogy megbánnám. Az után hamarsággal jöve oda be, én magammal úgy cselekedének, hogy sem szólhattam, emelkedhettem és négy heti gyermekemet megfogák és az asztalra tövék; váltig akarok vala szólani és én magam is emelkedni, de nem lehet. De hogy elmenének, felkelék és az asztalon találok az gyermeket, hát a forgó csontját kivették a lábából és az vállát is kivették és egy hétig tarthatám, mind elfeketüle és meghala.”³⁸ Egy 1612-es kolozsvári perben pedig így számol be egy tanú a boszorkányok éjjeli látogatásáról: „Édes társom bezzeg az éjjel nem alhatám, mert heten valának. Ezen az ablakon jöve be hárma, így néztem reájok, úgy beszéllette, hogy beszéllett volna az boszorkányokkal. Mondotta, hogy nem nyughatott, hanem szidták erőssen és fenyegették: ezután az oldalod csontjait szedjük ki más úttal, most nem árthatnánk.”³⁹

Ugyancsak a samanizmussal hozza kapcsolatba Carlo Ginzburg a lélekutazás jelenségkörét, azt, hogy a boszorkány katartikus mozdulatlanságban otthon maradt testét elhagyja a lelke, felöltve valamilyen állat vagy rovar formáját. A folklórkutatás ezt „Guntram-motívum” néven is emlegeti.⁴⁰ A kolozsvári anyagban is találni ilyen példát 1584-ből, a Vargáné anyja elleni perben: „Sok felé hitták orvoslani betegekhez és néha felhágtanak az ház héjára éjjel is, de soha fel nem költették, úgy nem taszigálhatták, hogy érzékenységet leljenek benne. Hanem alájöttek és azt mondták: hogy ám ott vagyon a teste, de csak olyan, mint ami test, semmi lelket nem érzünk benne. Sőt egy leánytól ezt némelyek bizonyosan hallották, hogy azt mondja volt: egy dongó bogár jöve be – ugymond – egy lyukon és az mene az szájába és mindjára kezd szólni, hogy nem megyek én most; de a leány ide fel való volt, valamelyik szolgálója volt. Többször is mikor érte jöttek osztán és ugyan azon leány is, hogy eljött, az Vargáné eligazította azt mondván: menj el, csak majd felszerken.”⁴¹

A csontkivétel, a transz, a lélekutazás samanisztikus hiedelmekkel összefüggésbe hozható motívuma mellett más archaikus elemeket is találhatunk az áldozatokra csapatosan jövő boszorkányok gyűléseiről

adott beszámolóiban. Visszatérve Botzi Klára peréhez, Agleta, Mészáros Gáspárné (22) mondta el, hogy egyszer, miközben gyógyította őt, Klára a következőt mesélte. „A házában egy alkalommal marhabőrbe öltözve harminckét boszorkány (*Iemur*) járt körtáncot, és káposztás húst kellett nekik adnia, majd miután megették az ételt, a lábast saját ürülékükkel töltötték meg, de az is éppúgy nézett ki, mint a káposztás hús.” E történet a Gustav Henningsen által feltárt kora újkori szicíliai tündérhiedelmekre, a *donni de fuera* mitológiájára emlékeztet – a lakásba bizonyos éjszakákon bejövő s a nekik kikészített eleséget elfogyasztó ambivalens tündérvarázsló asszonyokba vetett hitre⁴² (melynek középkori előzményeit, a *Dame Habonde* és szolgálói éjjeli látogatásait Carlo Ginzburg elemezte⁴³).

A magyarországi tündérhiedelmek boszorkányszombatba került elemeinek jelentőségére Pócs Éva hívta fel a figyelmet.⁴⁴ Botzi Klára az általa gyógyított betegek jelentős részéről azt állította, hogy „szépasszonyok” (*speciosas mulieres, pulchrae mulieres*) okozták a bajukat.⁴⁵ A Klára után beperelt Rúsa ellen tanúskodó Takács György furcsa látomása is a szépasszony-tündér mitológiát idézte fel: „pontosan délben, amikor egy cserjésen ment keresztül [...] látta, hogy Rúsa és egy Lakatosné nevű asszony, aki sajtot szokott árulni a piacon, tiszta szárazon kelt át a legmélyebb vízen, mely legalább egy öllel mélyebb az embermagasságnál, még csak lábukat sem vizezték be. Megrettent, amikor ezt meglátta, elrejtőzött egy fatuskó hajlatában, taplót rakott össze kátránnyal, hogy azzal lenyilazza őket, de nem sikerült neki. Rúsa asszony pedig odaszólt neki, hogy tartóztassa meg magát és ne terjessze ennek az esetnek a hírért; amúgy sem méltó arra, hogy megtudja, hogyan sétáltak át [a vízen]; ami pedig a kátrányát illeti, az semmit sem ér ellenük.”⁴⁶

A kolozsvári vádokban gyakran előforduló *noctua mulier* elnevezés is egyféle tündér-lényre utal. Az utóbbi terminus magyar változatához, az „éjjel járó asszonyhoz” kapcsolódik a boszorkányszombatok egyik legelső részletes magyarországi leírása, amelyet a Pozsony melletti Semptén Bornemisza Péter jegyzett le néhány évvel az itt tárgyalt kolozsvári perek után: „Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők, sok lovagok módjára járók voltak, tombolók, tánczosok, részegesek, paráznák egymás között, kik féllábbal kis gyermekkéket czégérbe tettek ki, kik sok kárt, csintalanságot miveltek, kik közzül nem régen is 1574 esztendő tájban Poson felé sokakat benne megégettenek. Kik szörnyű dolgokat vallottak, kiknek ugyan királyné asszonyok van és annak szavára rettenetes dolgokat mivel az ördög. De mind azért, hogy végre elveszesse őket.”⁴⁷

Egyvalami azonban megkülönbözteti ezt a boszorkányvigasságot a Nyugat-Európában ismeretes boszorkányszombatoktól: a vigasságot tündérkirálynő vezeti, és nem maga az ördög. Az ördögszövetség motívuma ugyan már felbukkan ebben az időben is Magyarországon (érdekes képet ad róla a Forintos Mátyás 1552-es kőszegi

boszorkánypere, melyben egyébként szintén felismerhetők a tündérhiedelmek bizonyos elemei⁴⁸), de sztereotip motívumként csak később, fokozatosan szüremlik be a magyar perekbe.⁴⁹ Az ördöggel cimborálás vádja azonban már Kolozsváron is megtalálható: Botzi Klára ezért védekezik kliensei előtt úgy, hogy „nem ördögi erővel, hanem isteni igével gyógyít”.⁵⁰

Egy 1582-es kolozsvári perben „ördögös könyvről” hallunk: „egykor, még Dávid Ferencz idejében, ez Kassai Kalmár Tamásné Borbára asszony, ugyan ott az plébánosság házánál az kapu között az hóna alól vőn egy könyvet elő, in quarto folio vala és monda énnekem: Ambrus uram láttál e ilyen könyvet, mint ez? Ő maga forgatja vala kezében és képek valának írva benne, hol király képe, hol ördög kép, hol szerencse kereke és külömb-külobmb-féle képek. Igazán mondom, hogy akkor az időben hallottam vala, hogy vannak ördögös könyvek és ha ember olvas benne, tehát elé jönnek az ördögök, ha valami dolgot eleikbe ember hirtelen nem ad, tehát úgy őt magát viszik el, vagy meg bántják.”⁵¹

Az ördög tehát ott leselkedik az első kolozsvári perekben – várja a sorát, hogy központibb helyre kerüljön, s ez hamarosan sikerülni fog neki.

A boszorkányvád mozgatói – notórius feljelentők, civődő szomszédok, vádaskodó gyógyítók

Ahol sorozatban indulnak a boszorkányperek, ott a legtöbbször néhány önjelölt aktivista áll a háttérben, akik dühödt szívóssággal munkálkodnak a boszorkányok felkutatásán és elítéltetésén. Kiss András hívta fel a figyelmet az első kolozsvári perek fáradhatatlan magánvádlopójára, a Magyar utcai fertályban lakó szabómesterre, Grúz Péterre.⁵² Ő volt az, aki a legelső fennmaradt per vádlottjából, Kewmies Priscából a kínvallatás során kiprészelt a város boszorkányainak a nevét. Ezután az ott megemléltett boszorkányok közül kettő – Botzi Klára és Rúsa ellen ő indított pert magánvádlóként, noha személyes panasza nem volt rájuk. Kiss András figyelemre méltó sorozatot gyűjtött össze ennek az összeférhetetlen embernek a pereskedéseiből, becsületsértési ügyeiből, sikertelen válóperéből (melyben magát a feleségét is boszorkánysággal vádolta), a szászokkal való viszálykodásából és vallási konfliktusaiból (Grúz Péter szembeszegült a város unitárius többségével, és a fejedelemhez fordult azért, hogy régi hitű papot küldjön Kolozsvárra). 1582-ben az ő hosszú tanúvallomásaival kezdődött a volt kolozsvári főbíró, Nyíró Kálmán paráznasági ügye.⁵³

Grúz Péter egyszer, 1584-ben kárvallottként is felbukkant egy boszorkánypertben, és az egyik vád alatt álló boszorkányt, Vargáné anyját fia megrontásával vádolta: „Az én fiamnak Istvánnak nagyot dagadt volt a feje, mint egy cseber. Menék a rawhoz (*sic!*), hát ott vagyon egy Gergely bíró Miklóslaki, ki az kötésből gyógyította volt meg a fiamat; mondék neki: bizony a Vargáné anyját megfogatom, mert igen gyanakodom, hogy

az eszi meg az én fiamat. Monda Gergely bíró: vaj de ne fogasd, mert igen jó anyánk mi nekünk, sokat járunk egy uton véle; ha felfogadnád penig, hogy az asszonyt meg nem fogtatnád, hát ime én szólnék véle, szóllok is, hogy im harmadnapra a fiad meggyógyul. Ebbe hagyók a dolgot. Azután nem tudom bizonynal, ha a Vargáné nyúlt-e hozzá, de hát harmadnapra, az ember fogadása szerint, a fiam meggyógyult.”⁵⁴

Míg Grúz Péter – Kiss András megfigyelése szerint – valószínűleg épp alacsonyabb státusát kompenzálta a közügyekbe való beleszólással s a bírósági bűnbakképzés kultiválásával, a 16. századi Kolozsvár másik nagy boszorkány-feljelentője a városi prokurátor, Ígyártó György, akire szintén Kiss András irányította rá a történeti kutatás figyelmét.⁵⁵ Hasonlóképpen a városi ünnepek és különösképp a farsang Európa-szerte terjedő kora újkori elítéléséhez,⁵⁶ Kolozsváron Dávid Ferenc erkölcsreform-javaslatait megfogadva 1573-tól kezdve tilos volt a farsangolás, a régi szokások szerinti álarcos mulatozás. Amikor ezt a tilalmat 1582-ben néhányan megszegték, az állítólag férfiruhába öltözött Rengő Anna és társai ellen Ígyártó György pert indított. A morál nevében pereskedő prokurátorról azonban a bevádolt Rengő Anna védő tanúi hamar leszedték a keresztvizet: felesége megöletésével, lopással, megvesztegetés elfogadásával, paráznsággal vádolták. Ígyártó György erre úgy vágott vissza, hogy Rengő Anna tanúit boszorkánysággal vádolta be. Két ilyen tanúvallomási jegyzék fennmaradt 1582-ből és 1583-ból, Kassai Borbála és egy Erzsébet nevű asszony ellen.⁵⁷ Az ő perükben született ítélet ugyan nem maradt fenn, azt láthatjuk azonban, hogy a prokurátor szemlátomást kedvet kapott a boszorkányüldözésre. Az 1584-es esztendő lett a legpusztítóbb a kolozsvári boszorkányhisztéria történetében: a prokurátor által hivatalból bevádolt hat gyógyító asszony (Szabó Kató, Sós Jánosné, Vargáné anyja, Lakatosné, Szeles Miklósné és Zöld Ambrusné) kivétel nélkül mind a máglyán végezte.⁵⁸ Ezekben az ítéletekben Ígyártónak komoly személyes szerepe volt: három esetben a bíróság hajlott volna a felmentésre, de a vád képviselője a szenátorokhoz fellebbezett a halálos ítélet kiszabásáért – eredményesen.⁵⁹

A boszorkányváddal bíróság elé kerülőknek a boszorkányüldözés első évtizedeiben nem sok esélyük volt tehát, bármennyi támogató tanút gyűjtöttek maguk mellé. Volt, aki úgy próbálta magát tisztázni, hogy becsületsértésért pert indított az őt boszorkánynak nevező haragosa ellen. Ezt tette 1568-ban Hagyó Andrásné, bevádolva az őt pocskondiázó Barla Demeternét, de a vesztébe rohant, a bíróság az őt rágalmazónak adott igazat, és megégetésre ítélte.⁶⁰ Nem tudjuk, mi lett a kimenetele az 1572-ben Thakachné által Bekénné ellen indított rágalmazási pernek, de könnyen lehet, hogy itt is súlyosabban nyomott a latban az őt szidalmazók állítása, miszerint „három fekete macskával eszik vala egy tálból”.⁶¹

A vádaskodó, feljelentgető hangulat véget nem érő ellenségeskedéshez, minden oldalról jogosnak érzett bosszúálláshoz vezetett. Ennek nyomát őrzi egy 1570-es rágalmazási per, amelyből megtudjuk, milyen szitkokat szórt az 1565-ben megégetett egyik boszorkány rokona, Zeybert Albertné új szomszédjára, Almás Mihálynéra: „az ugyan nem jámbor és nem jó asszony; jámborítsa meg magát, nem akarom, hogy szomszédomis legyen, mert ha megösmerem, hogy valami nyavalyája lesz az én barmomnak, én is úgy cselekszem vele, mint Néb János az én ángyommal: tüzet rakatok az Nádas mellett neki, oda vitetem őtet.”⁶² E dokumentum egyébként rávilágít arra is, hogy Kolozsváron is a boszorkányvádhoz vezető tipikus konfliktusok közé tartozott a szomszédság számos viszályal járó élethelyzete – akár szerte Európában.⁶³

Az emlegetett rokon, az 1565-ben megégetett Gedrud, Zeybertné valóban jól példázza a rossz szomszédságból kiinduló vádaskodást. Nemcsak az őt perbe fogó Neb Jánosnak volt vele baja, hanem másik szomszédjának, Oth Istvánnak is (3), aki azzal vádolta meg Gedrudot, hogy megbabonázta a tehenét, és „elvette a tejét” (az egyik legtöbbször előforduló boszorkányvád a szomszéd ellen); egy másik tanú ugyancsak tehenének a megrontása miatt gyanakodott rá, s a gyanút mindkét esetben megerősítette, hogy a beteg állatok „rámentek a boszorkány házára”.⁶⁴ Az 1573-as, Fekete Kató elleni perben számos szomszédsággal, piaccal, kéregetéssel kapcsolatos összezőrdülésről hallunk, s ennek kísérőelemeként bukkan fel a – boszorkányperekben egyébként elég ritka – társadalmi-etnikai ellenségeskedés: „olyan mint az kapubeli cigány, horgas körmű”, mondják Katóra szomszédai.⁶⁵ A legtipikusabb szomszéd-vádat a Lakatosné ellen 1584-ben indított perben olvashatjuk: „Erzsébet Kocsis Györgyné vallja: Monostor-utcában lakunk vala urammal zsellérül és szinte mellette laktam ez Lakatosnének. Egykor az gazda-asszony ki híva és mutatá, hát ez Lakatosné a mi kertünkbe vagon és háromszögű lepedővel hajtja vala Szentgyörgy estin a harmatot. Megszólítók a gazdám asszonynyal és mondá: gonosz asszonyok, eszetekbe jut még, hogy megszólítatok. És így lévén, az gazdám asszonynak mintegy három hét mulva nyavalyája lón és elszárada és meghala. Én penig így járék csak hamarsággal: egy vasárnapon ülök vala az ház előtt és két lovunk vala az estállóba, szálla délben tizenkét órakor két macska az estállóba és ott egymás kezét fogák és tánczolni kezdének; le törék az estálló alattok és az lónak nyakába omlék és harmad, vagy negyed nap mulva az egyik ló megvakula, az másik is megbénult vala egy néhány nap mulva. Ez Lakatosnéra volt gyanóságom.”⁶⁶

A szomszédsággal összefüggő boszorkánykonfliktusok azonban a 16. századi Kolozsváron kisebbségben voltak. Az üldözési hullámok elindításában paradox módon maguk a majdani vádlottak játszották a legaktívabb szerepet: a vádaskodások ugyanis a legtöbb esetben a bábáktól, a gyógyítóktól indulnak ki, célpontjaik pedig többnyire a rivális

bábák és gyógyítók voltak. Ezt példázza az 1565. évi négy boszorkányégetés s a későbbi vádaskodások többsége is. Úgy tűnik, a legnagyobb vádaskodó Botzi Klára volt, így – befejezőként – hozzá térünk vissza.

Az imént szomszédügyi konfliktusként említett eset, az 1565-ben megégetett hidelvei⁶⁷ Neb János vádja szomszédasszonya, Gedrud ellen nem mástól ered, mint az ő feleségét kezelő Botzi Klárától, aki a betegség okának a szomszédasszony rontását jelölte meg, és ezt a gyanút több történettel támasztotta alá. Egy látomása szerint gyógykezelés közben Gedrud „hetedmagával próbált rájuk támadni, és megölték volna mind őt, mind férjét, Neb Jánost, de minthogy Klára ott volt, nem jártak sikerrel”.⁶⁸

Egy másik – kissé zűrzavaros – történet Klára perében Asztalos Péter gyógyításával kapcsolatos. Pácienséhez érkeve, a „kezelés” előtt Klára „elásította magát a kemence mellett, nyöszörögve nyújtóztatta tagjait, mondván: »O bestye kurvák, mint verének az éjjel!«” [magyarul a jegyzőkönyvben]. Ugyanerről a betegéről mesélte Klára Etwes Orbánnak, hogy amikor gyógyítani ment hozzá, egy fekete macska jött be a házba, szemlátomást azzal a céllal, hogy akadályozza a kezelést: „izzott a két szeme, akár két gyertya”, „olyan tüzességet lehelt magából a házba, hogy majdnem megfulladtak a hőségtől”, senki nem tudta kikergetni, ugrált a polcok és a földem gerendái között, és „oly lendülettel lökött le egy ivóedényt a nemesemberre, akit [Klára] gyógyított, [...] hogy ha eltalálja, talán el is pusztul”.⁶⁹

E történet a boszorkánykonfliktusok egy fontos mozgatóelemére világít rá – a gyógyító asszonyok által leggyakrabban felállított diagnózis a boszorkányrontás. A gyógyítás tehát valójában drámai és veszedelmes szembeszegülés a betegséget okozó boszorkánnyal vagy más szellemlényekkel, azok kényszerítése a rontás feloldására. Ehhez kapcsolódik a gyógyítók gyakori panasza az elszenvedett bántalmakról (olyan is akadt, aki mutogatta testén a kék-zöld zúzódásokat⁷⁰). Botzi Klára perének más tanúi is beszámolnak ilyen esetekről: Barbély János (17) elmondja, hogy fia elvizesedett-elüszkösödött lábának Klára szerint az a baja, hogy egyszer áztatás közben „megfogták a boszorkányok (*nocticoraces*)”; szidalmazni is kezdte a „bestiákat”, és megígérte, hogy meggyógyítja (bár ez nem sikerült neki, a fiú negyednapra meghalt). Bleum István (11) és testvére, Lőrinc (12) arról vall, hogy anyjukat Klára diagnózisa szerint Rúsa rontotta meg (*infecisset*), és megpróbálta kitanítani őket arra, hogyan védekezzenek a boszorkányok támadásai ellen.⁷¹ Barbara, Bechel Szaniszlóné (21) története: „miközben Klára gyógyította, elárulta neki, hogy saját barátnője rontotta meg, aki hamarosan meglátogatja majd, és alighogy becsukta az ajtót [Klára] mögött, jött hozzá az az asszony, és nagyon gyanús lett neki, Rúsa volt az.”⁷² Rúsa perében Erzsébet, Kádár Mihályné számol be arról, hogy „Botzi Klára vagy két éve mondta neki, hogy lábát és izületeit a

szépasszonyok rontották meg, de hogy pontosan ki volt, azt nem meri a ház közelében megnevezni, csak annyit mond, hogy a Szappan utcában lakik... és azért nem meri megnevezni, mert megennék őt...”⁷³

Nemcsak Botzi Klára vádaskodik, hanem a többi bába és gyógyító is. Angleta, Garner Imréné elmeséli, hogy egy ifjú katona lábának „megrontásakor” Prisca („akit nemrég égettek meg a póznánál”) ugyancsak Rúsát nevezte meg tettesként.⁷⁴ Egy másik esetben, Mészáros Mártonné, Zsófia édesanyjának gyógyításakor, az ott ugyancsak próbálkozó Botzi (Bochy) Klárával kerül konfliktusba.⁷⁵

Szomorú folyamatba adnak betekintést a kolozsvári bábák és gyógyító asszonyok közötti kölcsönös vádaskodások. A boszorkányrontás diagnózisával dolgozó népi gyógyá-szat sok évszázadon át „kezelni” tudta a kis közösségek belső feszültségeit, egymás közötti villongásaik, konkurenciaharcuk ugyanakkor lehetővé tette, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a közösségek belső megosztottságához is: kinek az egyik, kinek a másik kínált elfogadható s ugyanakkor a riválisokat befeketíteni próbáló megoldást. A 16–18. század viszályokkal teli korszakában, a vallásháborúk és a modern világba történő „átmenet” idején azonban ez a rendszer szemlátomást nem tudott tovább működni. Egyféle rövidzárlat keletkezett a népi gyógyítás rendszerében: a „szakértők” (a bábák, javasasszonyok, kuruzslók, nézők) általi boszorkányűzés hagyományos divinációs eljárásait és a rontás feltételezett okozóit szimbolikusan bántalmazó, visszavonulásra kényszerítő ellenvarázslatokat felváltotta az, hogy a kárvallottak a bíróságok által lehetővé tett radikálisabb megoldást választották, minden gyanúba keveredett boszorkány beperlését s a rontás tanúvallomások segítségével való alátámasztása nyomán a boszorkány elégetését.

Ebben a helyzetben tehát a hagyományosan egymást gyanúsítgató bábák és javasasszonyok vádja visszahullott a saját fejükre. A felismerést egy 1584-ben megégetett kolozsvári boszorkány, Szabó Kató így foglalta össze: „vagy én mián kell meghalni az fatilla lélek kurvának, vagy énnekem kell miatta meghalnom.”⁷⁶ Amikor azonban erre rájöttek, már többnyire késő volt, a bíróságok legtöbbször valamennyi egymásra vádaskodó gyógyítót az ördög szövetségésének tekintették és máglyára juttatták.

JEGYZETEK

1. Reizner János: Szeged története. Szeged, 1900, IV kötet, Oklevéltár, 373–536.; Komáromy Andor szerk.: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. MTA Budapest, 1910. Schram Ferenc szerk.: Magyarországi boszorkányperek. 1526—1768. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970 (I—II. kötet), 1982. (III. kötet); Klaniczay Gábor, Kristóf Ildikó, Pócs Éva szerk.: Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1989.

2. Alan Macfarlane: Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study. New York—Evanston, 1970.; Keith Thomas: Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England. Routledge & Kegan Paul, London, 1971.

3. Vladimir Propp: A mese morfológiája, Ford. Soproni András. Gondolat, Budapest. 1975; Jeanne Favret-Saada, Les Mots, la mort, les sorts. La Sorcellerie dans le Bocage. Gallimard, Paris, 1977
4. Klaniczay Gábor, Pócs Éva, Tóth G. Péter és Robert Wolosz: „A és boszorkányság Európában. L'Harmattan, Budapest, 2001. 293–335.; a munkacsoportról ld. Klaniczay Gábor: „Boszorkányság vagy tündéri varázslat?” BUKSZ–Budapesti Könyvszemle 11 (1999), 352–363.
5. Komáromy, i.m. 1-74.
6. Sugár István: Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. MTA Könyvtár, Budapest, 1987.; Bessenyei József, szerk.: A magyarországi boszorkányság forrásai I-II. Budapest: Balassi Kiadó. 1997–2001.); Balogh Béla, szerk.: Nagybányai boszorkányperek. Budapest. Balassi Kiadó, 2003.
7. Kiss András: „Ante Claram Bóci (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). In Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter szerk.: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 281–298.
8. Kiss András vál., szerk.: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.
9. Kiss András–Pál-Antal Sándor szerk.: A magyarországi boszorkányság forrásai III. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.
10. Komáromy, 1–74; Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár I., Bukarest, Kriterion, 1976 – több értékes per-szövegrészletet tesz közzé a bűvölés... stb, boszorkány... stb. címszavaknál; Kiss András, „Ante Claram Bóci”, ugyanez újranyomva: Bessenyei, i.m. II. 44–46.
11. Kiss András részletesen kitér e problémákra fenti cikkében és könyvében; vö. még: Pirnát Antal: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.; Kovács Kiss Gyöngy: „A játékos város. A társadalmi érintkezés, gondülés és játékok a 16. századi Kolozsváron”. In Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben. Marosvásárhely, Mentor, 2001. 13–24.
12. Komáromy, i.m. 6, Kiss, „Ante Claram Bóci”, 297
13. Klaniczay Gábor: „Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. Században.” Ethnographia 1986 (97), 257–295; Tringli István: „Bűbajos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben”. Ethnographia, 110 (1999), 73–90; Tóth G. Péter, A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848), Budapest–Veszprém, MTA Néprajzi Kutatóintézete – Laczkó Dezső Múzeum, 2000. VI–VIII. old.
14. Németh Ildikó: Az 1528–1529. évi soproni boszorkányperek. In Pócs Éva szerk.: Közösség és identitás, Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2002. 163–170.
15. Bariska István: Egy XVI. századi községi boszorkányper és tanulságai. Vasi Szemle 42 (1988)..247–258.
16. Meliusz Juhász Péter, 1562 – idézi Komáromy, i.m. 1.; Debrecenről ld. Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Ethnica, Debrecen, 1998.
17. Tóth G., i.m. 77.
18. Bessenyei, i.m. II. 324–327.
19. Klaniczay–Kristóf–Pócs, i.m. 48.
20. E forráscsoportól ld. Kiss András: „A kolozsvári városi könyvek”. In Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum, 1996. 257–275.
21. Komáromy, i.m. 1–15.; Kiss: „Ante Claram Bóci”. 294–297. A latin nyelven lejegyzett vallomásokot saját fordításomban közlöm.
22. A boszorkány szóról: Molnár Éva: Boszorkányperek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Budapest, 1942. 22.; Szendrei Ákos: „Hexe-Hexendruck”. Acta Ethnographica ASH, 4 (1955). 129–169.
23. A tanúk neve után zárójelben következő szám utal a periratban feltüntetett sorszámszámokra.
24. Scientiam habeo sanandi vel dilacerandi. Komáromy, i.m. 2
25. Eva Labouvie: Beistand in Kindsnöten. Hebammen und weibliche Kultur auf dem Land (1550-1910). Frankfurt a. Main, 1999. Köszönöm Krász Lillának, hogy e könyvre felhívta a figyelmemet.
26. Komáromy, i.m. 10.
27. Komáromy, i.m. 70.
28. Christopher A. Faraone: Ancient Greek Love Magic. Cambridge MA: Harvard University Press, 1999.

29. Günter Jerouschek, ed.: *Malleus Maleficarum*, 1487. Hildesheim, 1992; Peter Segl, ed.: *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487*. Böhlau, Köln/Wien, 1988. Walter Stephens: *Demon Lovers. Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2002.
30. Komáromy, i.m. 5.
31. Kiss: „Ante Claram Böci”.
32. Norman Cohn: *Európa démonjai*. Corvina, Budapest, 1994.
33. Molnár, i.m., Iklódi András: „A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása”. *Ethnographia*, 93 (1982). 290–299.
34. Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Európa, Budapest, 2003; a két legfontosabb új kiadvány e tárgyban: Stuart Clark: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford, Clarendon Press, 1997.; *L’imaginaire du sabbat. Édition critique des textes les plus anciens (1430 c. – 1440 c.)*, réunis par Martine Ostorero, Agostino Paravicini Bagliani, Kathrin Utz Tremp, en collaboration avec Catherine Chène. *Cahiers Lausannois d’histoire médiévale*, 26, Lausanne, 1999.
35. Klaniczay Gábor: „Benandante-kresnik-zduhaè-táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában.” *Ethnographia*, 94 (1983) 116–134. A közelmúltban ugyanezt részletesebben bemutatta Pócs Éva könyvében: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.; vö. uő.: „A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban”. In *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. L’Harmatta, Budapest, 2002. 137–172.
36. Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
37. Schram, i.m. 1982. III 385. Carl Göllner: *Hexenprozesse in Siebenbürgen*. Cluj-Napoca, 1971. 143.
38. Komáromy, i.m. 64.
39. Komáromy, i.m. 78–79.
40. Hannjost Lixfeld, “Die Guntramsage (AT 1645 A). Volkserzählungen und Alter Ego in Tiergestalt und ihre schamanistische Herkunft”. *Fabula*, 13 (1972) 60–107; vö. Ginzburg, i.m. 201.
41. Komáromy, i.m. 49.
42. Gustav Henningsen, „A kívülről jött hölgyek. Tündérek, boszorkányok és szegénység a korai modern Sziciliában”. *Világosság*, 26 (1985). 778–785; Ginzburg: i.m. 163–165.
43. Ginzburg, i.m. 134–135.
44. Pócs Éva: “Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán”, *Ethnographia* 97 (1986), 177-256.; ugyanez könyvformában: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
45. Komáromy, i.m. 4, 12.
46. Komáromy, i.m. 9.; a kísérlet, hogy nyíllal meglőjék a boszorkányt, érdekes adalék a célba lövő versenyek 16. századi kolozsvári szokásához. Vö. Kovács Kiss, i.m. 20–21.
47. Bornemisza Péter: *Ördögi kisíretetokről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak*. Kiad. Eckhardt Sándor, Budapest, 1955. 64.
48. Bariska, i.m. ; Pócs Éva: „Esővarázslás és idővarázslók a magyar boszorkányperekben (XVI–XVIII. század)” in: Pócs Éva szerk.: *Folyamatok és fordulópontok*, Budapest: L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2003. 198–201.
49. Klaniczay, „Boszorkányhit”, 282–287.
50. „non virtute demoniaca sed divino verbo”, Komáromy, i.m. 4.
51. Komáromy, i.m. 24–25.
52. Kiss, „Ante Claram Böci”, 290–294.; Kolozsvár topográfiájához ld. Herepei János, *Kolozsvár történeti helyrajza*. Kolozsvár: Művelődés, 2004.
53. Kiss: *Boszorkányok, kuruzslók*, 80–84.
54. Komáromy, i.m. 50.
55. Kiss András: „Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben”. In: *Források és értelmezések*. Bukarest, Kriterion, 1994. 103–109.

56. Peter Burke: Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, 1991. 245–285.
57. Komáromy, i.m., 23–26.
58. Komáromy., i.m.,27–71.
59. Komáromy, i.m. 44, 55, 68.
60. Komáromy, i.m. 13–15.
61. Szabó T. Attila, i.m. 1042. E helyen mondok köszönetet Tóth G. Péternek, aki a munkacsoport forráskiadvány-sorozatának készülő V. pótkötetéből e kolozsvári per (és más perek) szövegét a rendelkezésemre bocsátotta.
62. Komáromy, i.m. 16.
63. Robin Briggs: Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft. London: Fontana Press, 1996
64. Komáromy, i.m. 7.
65. Komáromy, i.m. 16–21. E per ítélete nem maradt fenn.
66. Komáromy, i.m. 56. (Ugyanaz a Lakatosné volna ez, akinek a neve az elégetett Rúsa társaként már szóba került a 17 évvel azelőtti perben elmondott tündérlátomásban?)
67. Hidelve elővárosáról ld. Herepei, i.m.111–149.
68. Komáromy, i.m. 8.
69. Komáromy, i.m. 2-5.
70. Hasonlót jegyeztek fel Kőműves Suska miskolci táltosasszonyról: Bogdál Ferenc: "Egy miskolci »Tátos« 1741-ben". Néprajzi Közlemények, 3 (1960) 308–311.
71. Komáromy, i.m. 3–4.
72. Komáromy, i.m. 6.
73. „devorarent ipsam, si nominaret”, Komáromy, i.m. 12.
74. Komáromy, i.m. 10.
75. Kiss: „Ante Claram Bóci”. 196.
76. Komáromy, i.m. 29.